

HENK SCHULTE NORDHOLT EN HARRY POEZE

MERDEKA

DE STRIJD OM DE INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEID
EN DE ONGEWISSE OPKOMST VAN DE REPUBLIEK 1945-1950

WP

Merdeka

Merdeka

*De strijd om de Indonesische onafhankelijkheid en de
ongewisse opkomst van de Republiek 1945-1950*

Harry Poeze en
Henk Schulte Nordholt

Omslagontwerp: Bart van den Tooren

Omslagbeeld: Aankomst president Soekarno in Djakarta op 28 december 1949. Bettmann/
Getty Images

Kaarten: Elgraphic, naar voorbeeld van kaarten uit Harry Poeze, *Verguisd en vergeten: Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische revolutie, 1945-1949*. Drie delen. Leiden: KITLV
Uitgeverij

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 876 1

E-ISBN 978 94 6249 877 8

NUR 686

© 2022 H. Poeze en H. Schulte Nordholt, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2022 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

Voorwoord	9
1 De koloniale staat: geweld en moderniteit, verzet en repressie, 1900-1941	15
2 De Japanse bezetting: hoop, exploitatie en mobilisatie, 1942-1945	47
3 Proclamatie, mei-september 1945	77
4 Lokale revoluties: <i>Bersiap</i> en <i>Daulat</i> , oktober 1945-medio 1946	107
5 Nederlandse herbezetting en dekolonisatie, 1945-1946	135
6 De Persatoean Perdjoengan, oktober 1945-mei 1946	157
7 Het leger, juni-juli 1946	185
8 Diplomatie en strijd, augustus 1946-januari 1948	213
9 Federalisme, 1947-1948	239
10 Burgeroorlog, februari-november 1948	261
11 De tweede aanval op de Republiek, oktober 1948-januari 1949	307
12 Geweld, diplomatie en onafhankelijkheid, 1949	333
13 Eenheid, 1950	371
Nawoord	393
Zetelverdeling Tweede en Eerste Kamer 1945-1950	405
Biografische schetsen van enkele hoofdpersonen	407
Verantwoording afbeeldingen	424
Bibliografie	425
Register	447

Op 18 juni 1970 bracht Mohammad Hatta een bezoek aan Soekarno, die op zijn sterfbed lag. Ze hadden elkaar jaren niet gezien. In 1956 scheidde hun wegen toen Hatta aftrad als vicepresident omdat hij zich niet kon verenigen met het populistische beleid van president Soekarno. In 1965 raakte Soekarno zijn macht kwijt aan generaal Soeharto. In eenzaamheid sleet hij zijn laatste jaren onder huisarrest.

Soekarno en Hatta waren de grote leiders van de nationalistische beweging en samen voerden zij hun land tijdens de oorlog met Nederland naar de onafhankelijkheid. Nu zagen ze elkaar na al die jaren weer. Ondanks de meningsverschillen was er een diepe verbondenheid blijven bestaan.

Toen Hatta naast het bed van Soekarno zat, fluisterde hij: 'Hoe is het ermee, No?' Soekarno opende zijn ogen en vroeg: 'Ben jij het, Hatta?' Hij kon nauwelijks meer praten.

Ze hielden elkaars hand vast. Veel hoefden ze ook niet te zeggen, want ze wisten: het is ons gelukt.

(ontleend aan Taufik Abdullah 2009:331)

Voorwoord

Hoe schrijf je een boek over een revolutie waarvan iedereen de afloop al kent, terwijl destijds geen van de directe betrokkenen enig idee had hoe deze zou aflopen? Soekarno en Hatta waren er vast van overtuigd dat Indonesië ooit een vrij land zou worden, maar toen zij op 17 augustus 1945 de onafhankelijkheid uitriepen wisten zij niet wanneer hun Republiek zou worden erkend. Wij kunnen in dit boek de lezer niet vragen de voorkennis hierover uit te wissen. Wat wij wel proberen te laten zien is dat de strijd om de onafhankelijkheid een complex proces was, vol van onvoorziene ontwikkelingen en onverwachte uitkomsten.

Dit boek geeft een nieuw overzicht van de Indonesische Revolutie van 1945 tot 1950. Daarin staat de ongewisse opkomst van de Republiek centraal. De Republiek beschikte in augustus 1945 nauwelijks over een georganiseerd kader en evenmin over een uitgewerkt plan voor de toekomst, terwijl concurrerende belangengroepen de koers van de Revolutie probeerden te bepalen. Dat ging gepaard met veel improvisatie, conflicten, strijd en zelfs een burgeroorlog. Zoals we zullen aangeven werd de Revolutie regelmatig gekenmerkt door de wens om een daad te stellen zonder dat de actoren de gevolgen daarvan konden overzien.

Een leidend credo in deze opwindende tijden was het woord 'Merdeka' (vrijheid). Het was een alomtegenwoordige kreet, open en licht en vaag genoeg om vaart te krijgen, een programmatische leuze dat een betere toekomst binnen handbereik was, een groet, die te midden van alle onzekerheden en gevaren mensen met elkaar verbond.¹ Vandaar de titel.

Bij het schrijven van dit boek hebben wij gebruikgemaakt van de omvangrijke literatuur over de Indonesische Revolutie. De bibliografie van Klooster uit 1997 telt maar liefst zeventuizend titels en daar zijn sindsdien nog vele bijgekomen.² Daarnaast is dit boek gebaseerd op het grondige archiefonderzoek dat Harry Poeze jarenlang heeft verricht en de tweehonderd interviews die hij heeft afgenomen. De weerslag daarvan is neergelegd in zijn uitvoerige biografie over Tan Malaka, *Verguisd en vergeten: Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische Revolutie, 1945-1949*, waar wij veel aan hebben ontleend.³

1 De omschrijving 'licht en vaag genoeg om vaart te krijgen' is ontleend aan de roman *Buys* van Willem Anker (2017).

2 Klooster 1997.

3 Poeze 2007. Een nieuwe uitgave van Poeze 1976, over de levensloop van Tan Malaka tot 1945, met veel nieuw ongepubliceerd materiaal, is in voorbereiding.

Wij onderscheiden ons van de oudere, maar nog altijd toonaangevende Amerikaanse studies over de Revolutie van George Kahin en Benedict Anderson, die respectievelijk de vorming van de nieuwe natie en de geromantiseerde rol van de revolutionaire jeugd (pemuda) centraal stelden, maar weinig aandacht schonken aan het geweld dat tijdens de Revolutie plaatsvond.⁴ Wij zien de Indonesische strijd om de onafhankelijkheid als een gewelddadig proces met talloze slachtoffers onder de bevolking.

In 1974 verscheen het laatste Engelstalige overzicht van de Revolutie van de hand van Anthony Reid.⁵ Daarna raakte het Angelsaksische onderzoek gefragmenteerd door de vele deelstudies die vooral de regionale dimensies van de strijd blootlegden.⁶

De Nederlandse en Indonesische benaderingen van het koloniale verleden lopen sterk uiteen. In Nederland bestaat vooral belangstelling voor het koloniale verleden en de 'dekolonisatie.' Er is weinig aandacht voor het onafhankelijke Indonesië. Anderzijds begint voor de meeste mensen in Indonesië hun nationale geschiedenis pas in augustus 1945 en is er wel aandacht voor de opkomst van het nationalisme, maar geen belangstelling voor het koloniale regime. In de periode 1945-1950 zijn zowel Indonesiërs als Nederlanders geïnteresseerd, maar ook daar blijken er weinig raakvlakken te bestaan.

De traditionele Nederlandse geschiedschrijving beschrijft de 'dekolonisatie' van Nederlands-Indië uit diplomatiek perspectief en vooral ook in termen van 'verlies.'⁷ Wij erkennen dat diplomatie een belangrijke rol speelde tussen 1945 en 1950, maar verwerpen het overheersende Nederlandse perspectief. In plaats van nadruk te leggen op de oorzaken van het Nederlandse verlies ('Wat ging er mis?'), vinden wij de Indonesische overwinning belangrijk en concentreren ons op de opkomst van de Republiek.⁸

Het heeft lang geduurd voor er in Nederland serieuze aandacht werd besteed aan het gewelddadige karakter van de Indonesische strijd om de onafhankelijkheid en vooral het aandeel dat Nederlandse militairen daarin hadden. Wij gaan hier niet in detail op in, want tegelijkertijd met dit boek

4 Kahin 1952; Anderson 1972.

5 Reid 1974.

6 Zie Audrey Kahin 1985.

7 Smit 1952, 1962; Van den Doel 2000; De Jong 2015.

8 De vraag 'Wat ging er mis?' werd in 1995 tijdens een discussie in het Tropeninstituut over vijftig jaar Indonesische onafhankelijkheid door de voorzitter aan het panel voorgelegd. Henk Schulte Nordholt antwoordde daarop: 'Er ging niets mis, want Indonesië verwierf zijn onafhankelijkheid.'

verschijnen de resultaten van het onderzoek dat KITLV, NIMH en NIOD daarover hebben verricht.⁹

In de Indonesische geschiedschrijving vormt de strijd om de onafhankelijkheid het glorieuze fundament waarop de natiestaat werd gevestigd. Hieraan ontleent het leger nog altijd zijn legitimatie als hoeder van de nationale eenheid. De jaren 1945-1950 staan daarom in het teken van eensgezinde strijd tegen de Nederlanders, het overwinnen van interne problemen, het bevechten van de onafhankelijkheid en de opbouw van nieuwe statelijke instituties. Slechts zijdelings komen ernstige interne breuklijnen in beeld en er is betrekkelijk weinig aandacht voor geweld. De vele naamloze slachtoffers worden niet herdacht. Die eer komt alleen de helden toe die in de strijd tegen de Nederlanders zijn gevallen.¹⁰ Hopelijk kan de Indonesische vertaling van dit boek bijdragen aan een verruiming van de monolithische opvatting die de officiële Indonesische geschiedschrijving nog altijd domineert.

In 2020 is *Revolusi* van David van Reybrouck verschenen. Waarom dan nog een boek over hetzelfde onderwerp? In *Revolusi* staan de persoonlijke ervaringen en getuigenissen van nog levende tijdgenoten centraal. Van Reybrouck was nog net op tijd, want veel van zijn informanten leven inmiddels niet meer. De grote waarde van *Revolusi* is dat al die verhalen de Indonesische Revolutie bijna tastbaar maken en door de meeslepende wijze waarop Van Reybrouck daarvan verslag doet een groot publiek hebben bereikt.

Ons boek vertelt een ander verhaal dat dieper ingaat op de interne politieke verwickelingen in Indonesië en het ongewisse traject waarlangs de Republiek uiteindelijk de overwinning behaalde. Omdat Van Reybrouck zijn relaas vooral wilde baseren op de verhalen van nog levende tijdgenoten komen belangrijke gebeurtenissen, waarvan geen getuigen meer in leven zijn, niet of nauwelijks uit de verf. Crises die de Republiek in 1946 bedreigden en die wij in de hoofdstukken 6 en 7 uitvoering belichten, komen bij Van Reybrouck slechts in een bijzin aan bod. Zijn lezing van de Madiunopstand in september 1948 – wij vinden het beter om van een burgeroorlog te spreken – berust op een achterhaalde visie die wij in hoofdstuk 10 weerleggen. Het republikeinse militaire bewind dat volgde op de tweede Nederlandse aanval in december 1948 blijft in *Revolusi* eveneens buiten beeld, evenals de rol van de vele republikeinse warlords. Het betreft hier militair geweld aan republikeinse zijde dat een donkere schaduw zou werpen op postkoloniaal Indonesië. Opvallend is verder dat Van Reybrouck geen aandacht besteedt

9 Oostindie 2022.

10 Zie Mestika Zed en Mukhlis PaEni 2012.

aan de positie van groepen Chinezen die, evenals (Indo-)Europeanen, slachtoffer werden van revolutionaire jongeren, maar die ook een cruciale rol speelden in de kwetsbare republikeinse economie en republikeinse militaire leiders van voorraden voorzagen.

Van Reybrouck beperkt zijn verhaal grotendeels tot Java. Onze nadruk is breder. Wij kijken ook naar dramatische ontwikkelingen in Noord-Sumatra, waar zich in 1946 en 1947 gruwelijke taferelen hebben afgespeeld. Er was ook een federaal Indonesië in aanbouw dat met de Republiek concurreerde. Maar er waren ook federale nationalistische – een nu vrijwel vergeten groep – die op een beslissend moment de Republiek te hulp kwamen.

Het inzicht dat wij met Van Reybrouck delen betreft de conservatieve houding van Nederland. Dat gold niet alleen voor de militaire leiding. Ook de als progressief bekendstaande luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook klampte zich vast aan achterhaalde ideeën. Het bleek een illusie dat Nederland de regie kon voeren over de dekolonisatie van Indonesië. Daar komt nog bij dat Nederland zich tijdens de finale onderhandelingen in 1949 een slechte verliezer toonde.

In tegenstelling tot de meeste historici die over de Revolutie schrijven eindigt ons verslag niet in december 1949, toen de formele soevereiniteits-overdracht plaatsvond. Het volgende jaar, 1950, vormde het sluitstuk van de Revolutie, toen de federale Republiek ter ziele ging en de eenheidsstaat werd gevestigd. Ook dat ging met veel geweld gepaard, waarbij opvalt dat voormalige militairen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) telkens een hoofdrol speelden.

Revoluties zijn er in allerlei soorten en maten. In de meeste gevallen gaat het om een wisseling van de macht waarbij de sociale orde nauwelijks wordt aangetast. Tijdens meer ingrijpende revoluties is er sprake van een sociale omwenteling waarbij heersende klassen van hun troon worden gestoten. Charles Tilly karakteriseerde revoluties als een strijd tussen rivaliserende regimes.¹¹ Dit is van toepassing op de periode tussen 1945 en 1950 in Indonesië toen Britse troepen (zij het kort), Nederlandse bestuurders en militairen, federale staten en de Republiek elk hun gezag probeerden te vestigen. Binnen de Republiek was er bovendien een strijd om de macht gaande tussen seculiere politici, links-radicalen organisaties, moslims, militairen en warlords. Wij volgen al deze partijen op de voet.

Het is in dit verband belangrijk om een opmerking van de historicus Frederick Cooper ter harte te nemen. Hij stelt dat het belangrijk is om te

11 Tilly 1978.

kijken naar dat wat zich snel aan het oog onttrekt: de alternatieve routes die men voor ogen had, maar die niet zijn gevolgd, of de pogingen daartoe die zijn mislukt, en de doodlopende trajecten.¹² Vanuit het gezichtspunt van de tijdgenoot had de strijd die op meerdere fronten werd gestreden een ongewis karakter. Dat dwingt ons te kijken naar ambities die gerealiseerd hadden kunnen worden, zoals een links bewind dat ingrijpende sociale veranderingen wilde doorvoeren, of een federaal bestel dat in grote delen van de archipel oude lokale elites aan de macht zou hebben gehouden. Dat waren tussen 1945 en 1950 serieuze opties. In dit licht bezien schenken wij veel aandacht aan Tan Malaka, de linkse leider die bij Van Reybrouck slechts terloops wordt vermeld, maar die aan het begin van de Revolutie een serieuze bedreiging vormde voor het leiderschap van Soekarno en Hatta. In september 1948 had het weinig gescheeld of de communistische opstand had het republikeinse leiderschap omver geworpen. Deze ontwikkelingen zijn verdrongen in de geschiedschrijving omdat ze mislukt zijn, maar vormden op het moment zelf reële alternatieven.

Waarom, ten slotte, schrijven twee witte Nederlandse onderzoekers een boek over een Revolutie die niet van hen is? Wij zijn in de eerste plaats historici. Maar wij verhullen niet dat wij de strijd om de Indonesische onafhankelijkheid een warm hart toedragen, zonder onze ogen te sluiten voor de scherpe randen van de revolutie, en constateren ook dat Nederland niet in staat was over zijn eigen koloniale schaduwen heen te springen. Tijdens vele gesprekken met Indonesische collega's is ons expliciet gevraagd dit boek te schrijven om, zoals hiervoor al is aangegeven, het gesprek over deze periode in Indonesië te verruimen.

Onze dank gaat uit naar ons instituut, het KITLV in Leiden, dat het schrijven van dit boek mogelijk maakte, en naar de NWO, dat een onderzoeksproject financierde waarvan dit boek een onderdeel is.¹³ Wij danken ook de collega's van het KITLV, NIMH en NIOD en Universitas Gadjah Mada in Djokjakarta die betrokken waren bij het grote onderzoek naar Nederlands militair geweld tijdens de Indonesische Revolutie. Ook dank aan Aggie Langedijk, Gert Oostindie, Paul van Os en Marnix van der Sijs voor het kritisch lezen van enkele hoofdstukken, Taufiq Hanafi voor het verzorgen van de afbeeldingen, Marjolein van Asdonck en Floor Appelman van Walburg

¹² Cooper 2005: 18.

¹³ Het betreft het project 'Indonesia in Transition: A History from Revolution to Nation-Building 1943-1958', dat geleid werd door Henk Schulte Nordholt en van 2017 tot medio 2021 is uitgevoerd door Abdul Wahid, Bart Luttikhuis en Peter Keppy. Medio 2020 verliet Luttikhuis het project en werd hij vervangen door Roel Frakking. Diverse projectpublicaties zijn in voorbereiding.

Pers en Niels Springveld voor de professionele begeleiding bij de productie van dit boek. Tot slot onze welgemeende dank aan Henny en Margreet, voor wie dit boek soms een ongevroegde gast in huis was.

Over spelling

Wij volgen de spelling zoals die indertijd gold. Begin 1948 en in 1967 werden nieuwe richtlijnen voor de spelling van het Indonesisch vastgesteld. In 1948 werd de oe-spelling vervangen door de u-spelling. Die volgen wij voor geografische namen. De regels van 1967 hebben wij slechts toegepast voor Indonesische woorden. Maar organisaties en titels van periodieken en boeken volgen de zelfgegeven spelling. Dat betekent dat deze namen, als zij voor en na de spellingswijziging van 1948 verschijnen, met zowel een spelling met oe- als met u- kunnen voorkomen, zoals bijvoorbeeld Masjoemi en Masjumi.

De meeste complicaties doen zich voor bij eigennamen. Er bestond vrijheid om de eigen naam met oe- te handhaven of aan te passen. Wij volgen bij onze spelling de keuze van de betrokken persoon, voor zover bekend. Zo niet, dan wordt onze keuze bepaald door de periode in dit boek waarin de activiteiten van de betrokken persoon zich afspeelden. In de regel geldt: indien voor 1948, dan oe-, indien daarna u-.

1 De koloniale staat: geweld en moderniteit, verzet en repressie

1900-1941

Hoe zag Nederlands-Indië er in 1900 uit en hoe zat het koloniale bewind in elkaar? Koloniale expansie en economische exploitatie gingen vergezeld van de belofte van ontwikkeling. Wat merkte de bevolking hiervan? Onderwijs en een baan bij de overheid of een bedrijf verschafte een kleine Indonesische middenklasse toegang tot een moderne levensstijl. Er kwam ook verzet tegen koloniale uitbuiting en racisme. Langzaam vormde zich het idee van een onafhankelijk Indonesië. Hoe verliepen deze processen en wie waren daarbij de toonaangevende figuren? Verzet stuitte op koloniale repressie. Hoe zag de kolonie er in 1941 uit? Hoe sterk was het Nederlandse gezag nog? Wat was er veranderd?

Koloniale expansie

Rond 1900 brak in de Indonesische archipel een nieuw tijdperk aan. De oude negentiende-eeuwse kolonie met zijn verspreide bezittingen werd omgevormd tot een krachtige koloniale staat met een intimiderende militaire slagkracht. Kanonneerboten, artillerie en repetiergeweren zorgden voor een koloniaal machtsoverwicht. Een derde van het koloniale budget werd gereserveerd voor militaire expedities om de hele archipel onder controle te krijgen. Tussen 1870 en 1910 werden er militaire expedities uitgezonden om vorstendommen te onderwerpen aan het nieuwe koloniale regime. In koloniale taal heette dat 'pacificeren.'

De grootste oorlog vond plaats in Atjeh. Dit welvarende gebied in het noorden van Sumatra exporteerde peper naar Amerika en er gingen geruchten dat de sultan van Atjeh diplomatieke betrekkingen met Amerika en Frankrijk wilde aanknopen. Daar voelde Nederland niets voor en het verklaarde de sultan de oorlog. De strijd nam meer tijd in beslag dan was voorzien. Na de eerste militaire expeditie in 1873 duurde het nog dertig jaar voor het verzet in Atjeh was gebroken. Het koloniale leger had grote moeite met de guerrillatactiek van de tegenstander. Pas na de benoeming van J.B. van Heutsz tot militair gouverneur van Atjeh in 1898 werd er in samenwerking met zijn speciale adviseur, islamkenner Christiaan Snouck Hurgronje, een verbeterd contraguerrilla gevoerd waarbij kleine groepen

goedgetrainde KNIL-soldaten jacht maakten op hun vijand. Tegelijkertijd werd er een wig gedreven tussen de aristocratische en religieuze leiders van Atjeh. Het koloniale gouvernement slaagde erin de aristocratische leiders aan zijn kant te krijgen, waardoor het verzet in een isolement raakte. In 1903 gaf de voortvluchtige sultan zich over. Er vielen in deze oorlog ruim honderdduizend slachtoffers: zeventigduizend Atjehers en meer dan dertigduizend KNIL-soldaten en inheemse dwangarbeiders. Tot de overwinnaars behoorden ook leden van de Atjehse aristocratie die na de verovering onderdeel werden van het koloniale bestuur en zo hun greep op de verbouw en export van koffie en peper konden verstevigen.

Omdat de Atjeh-oorlog veel geld kostte en lange tijd weinig opschoot, klonk in de Nederlandse publieke opinie kritiek op het uitblijven van koloniale successen. Het jaar 1894 vormde echter een keerpunt. Nadat in augustus de eerste koloniale expeditie tegen de Balinese vorsten op Lombok op dramatische wijze was mislukt, werd in december het vorstenhuis na hevige gevechten verslagen. De verovering van Lombok bracht in Nederland voor het eerst een golf van nationalistische euforie teweeg en zorgde voor een publieke steunbetuiging aan de koloniale expansiepolitiek.

Onder het bewind van gouverneur-generaal J.B. van Heutsz (1904-1909) werd de verovering van de archipel in hoog tempo voltooid. Na de expeditie naar Zuid-Sulawesi in 1905 was Bali aan de beurt. De vorst van Badung was zich ervan bewust dat hij kansloos was. Nadat de hoofdplaats (het huidige Denpasar) langdurig vanuit zee was beschoten, trokken de koloniale troepen op 20 september 1906 de stad in. Daar troffen zij een grote groep in het wit geklede mannen, vrouwen en kinderen die, ten dode gewijd, samen met hun vorst een laatste aanval inzetten. Zij werden door koloniale kogels neergemaaid en brachten zichzelf om het leven. Later die dag herhaalde dit drama zich bij het verblijf van de tweede vorst van Badung. In totaal kwamen die dag meer dan duizend Balinezen om. Twee jaar later vond er nog een *puputan* (letterlijk: het einde, laatste gevecht) plaats in Klungkung en daarmee was de verovering van Bali voltooid.

Naar schatting zijn bij al deze koloniale expedities minstens 125.000 slachtoffers onder de bevolking gevallen. Daarmee vestigde het koloniale bewind een staat van geweld waarvan de effecten tot in de jaren dertig merkbaar waren. Iedereen wist nu waartoe de Nederlanders in staat waren. Achter een ogenschijnlijke rust en orde, waar later vooral 'oud-Indischgasten' met weemoed aan terugdachten, sluimerde er onder de bevolking een permanente angst.

Niet alle vorsten boden weerstand. Op Bali sloot de vorst van Gianjar een verdrag met de Nederlanders waardoor hij zijn positie zelfs wist te versterken.